

MOKYTOJUI, STUDENTUI, DĖSTYTOJUI

Edvardas Gudavičius

LIETUVOS KELIAS Į PASAULIO ISTORIJĄ

Istorijos filosofija siekia apibūdinti žmonijos nueitą kelią kaip susikūrusių civilizacijų laimėjimus ir praradimus. Visuotinė, arba pasaulio, istorija yra šių civilizacijų raidos ir tarpusavio sąveikos istorija. Žmonija reiškėsi per jas kaip nepaprastai įvairialypis ir kartu kaip labai vieningas gyvybės subjektas. Kiekviena tauta priklauso tam tikrai civilizacijai. Tik per ją ji tampa sudėtine žmonijos dalimi. Jos vieta konkrečioje civilizacijoje, jos indėlis šią civilizaciją plėtojant nulemia tautos vietą žmonijos istorijoje ir jos istorijos reikšmę pasaulio istorijai.

Žymiausios istorijos filosofijos priimti koncepcijos įvairiai skirsto civilizacijas ir skirtingai jas įvertina. Vienaip ar kitaip dažnai Rytai supriešinami su Vakarais. Koncepcijų įvairovė dėsninga – tai tautų įvairovės atspindys. Lygiai taip pat dėsningos ir vyraujančios koncepcijų tendencijos kaip tam tikro žmonijos apibrėžtumo. Visa ši įvairovė ir kartu tam tikri jos rėmai leidžia tvirtinti, kad istorinė žmonijos raida pasižymi daugeliu bendrų bruožų, būdingų visoms civilizacijoms ar bent didžiajai jų daliai. Atkreiptume dėmesį ypač į pastarąjį teiginį – būtent žmonijos daugumos istoriją. Kokios vis dėlto yra panašios savo bendriausiais bruožais šumerų-akadų, senovės egiptiečių, indų ir kinų, majų ir inkų visuomenės, nors jos atsirado skirtingose pasaulio vietose ir skirtingu laiku. Jų vienodumą lėmė tokia pati visų šių visuomenių struktūra: bendruomenė buvo pagrindinė ūkinė ląstelė, visur virš šių bendruomenių iškilo sudievinto monarcho ir galingų žynių valdžia. Tai žmonijos daugumos, beveik viso pasaulio, taigi pagrindinio (bent iki tam tikro laiko) pasaulio istorijos kelias. Jis labai lėtas ir labai tvirtai save reprodukuojantis.

Greta bendrojo žmonijos istorijos kelio, išryškėjo ir išimčių – tam tikru metu, tam tikros raidos lygiu, tam tikromis geografinėmis sąlygomis susikūrė kitokios struktūros visuomenė. Bendruomenė joje suiro, visuomenės elitas pasidarė kur kas gausesnis, ir jo gerovė bei organizacija rėmėsi ne despotiška valdžia dirbančioms bendruomenėms, o individualia savininko valdžia atskiriems vergams, individualia vergovine nuosavybe. Tai buvo senovės Graikija. Ypatingas Graikijos vaidmuo, jos nepalyginami laimėjimai – neginčytinas dalykas. Bet svarbiausia yra tai, kad Graikijos atrastas siauras takas neliko istorijos epizodu, o tapo tam tikros žmonijos dalies, jos mažumos, istorijos keliu. Socialinę Graikijos struktūrą perėmė ir išplatino Roma, sukūrusi didelę imperiją. Vis dėlto net ir Romos imperijos individualaus vergovinio ūkio struktūra apėmė tik nedidelę žmonijos dalį. Be to, Romos imperiją sugriovė ger-

manų gentys. Atrodė, kad istorinės išminties kelias atvedė į aklavietę, tačiau iš tikrųjų buvo kitaip.

Ankstyvųjų viduramžių Europa tradiciškai laikoma vienu liūdniausių pasaulio istorijos reiškinių. Barbarų karalysčių istorija iki Karolio Didžiojo niekuo pasigirti negali. Tačiau šis chaosas Romos imperijos griuvėsiuose skyrėsi nuo išoriškai panašių kasitų ir hiksų viešpatavimo laikotarpiu vienu esminiu bruožu: atimtoje iš vietinių gyventojų žemėje germanai sukūrė individualų valstiečio ūkį (alodą). Pasaulio istorijoje gimė individualus gamintojas, tai buvo naujas lemtingas žingsnis žmonijos raidoje po individualaus vergovinio ūkio atsiradimo. Romos griuvėsių individualizmo "radiacija" užkrėtė jos nugalėtojus. Individualizmo kelias buvo pratęstas ir įgavo naują, kur kas aukštesnę kokybę.

Iki Kryžiaus karų naujoji Europos struktūra tik klostėsi, tik žengė pirmuosius žingsnius. Musulmonų elitui frankų kryžininkai tebuvo laukiniai plėšikai. Tačiau nei šie plėšikai, nei jų priešininkai nesuvokė, kad jie yra nematyto istorijos reikšminio kūrėjai. Visi ankstesnieji užkariavimai buvo arba gaivališkas genčių antplūdis, arba organizuota valstybių agresija. Kryžiaus karai buvo tarptautinės korporacijos (bažnyčios) ir valstyvių sienų nepripažįstančios riterių visuomenės akcija. Galima kalbėti apie jų pralaimėjimą, apie jų prasmę ar beprasmybę – tai nenuginčijami faktai. Bet nenuginčijama ir tai, kad po Kryžiaus karų Europa jau negrįžtamai pralenkė visus kitus pasaulio kontinentus. Tai lėmė jos išaugusi iš alodo feodalinė struktūra, besiremianti individualiu valstiečio ūkiu, toliau išsirutuliojusi į kapitalistinę visuomenę.

Šitaip žmonijos istorijos išimtinis kelias tapo šitos istorijos lėmėju: europiečiai "atrado" visas kitas šalis ir ėmė jas veikti, o ne atvirkščiai. Istorijos filosofija, lygindama civilizacijų arealus, liaupsindama ar smerkdama šį Europos vaidmenį, tuo pačiu pripažįsta jo išskirtinumą. Likimas lėmė lietuvių protėviams ir patiems lietuviams gyventi Europos kontinente. Taigi Lietuvos istorija ir visuotinės istorijos sąveika, Lietuvos vieta pasaulio istorijoje visų pirma nusako jos ir Europos istorijų santykis. Tačiau gyventi Europos teritorijoje dar nereikia priklausyti Europai geopolitiškai. Reikėjo pasiekti tai. Lietuvos valstybė susidarė tik apie 1240 m., o tuo metu Europa ką tik tapo pasaulio istorijos lyderiu. Išryškėjo atotrūkis tarp vos pradėjusios kurti civilizaciją lietuvių ir perspektyviausią istoriškai civilizaciją sukūrusio kontinento visuomenių.

Savo metu prie Europos turėjo pritaapti ir pritapo artimesni bei tolimesni lietuvių kaimynai: skandinavai, čekai, lenkai, vengrai. Išoriškas pritaipymo aktas buvo šių tautų krikštas. Bet visa tai vyko IX – XI a., kai Europa dar nebuvo pasaulio istorijos lydere, kaupė šiam šiuoliui jėgas. Atotrūkio tarp jos ir naujai į ją įsiliejančių visuomenių nebūta didelio, o XIII a. jau buvo kitaip – Lietuva pavėlavo. Naujų tautų krikštą europiečiai dabar suprato tik kaip jų nukariavimą. Ideologiškai tai reiškė kryžiaus žygių prieš baltus ir ugrofinus rengimą,

politiškai – karinių ordinų valstybių (svarbiausia Vokiečių ordino) susikūrimą užkariaujamose šių etnosų žemėse.

Lietuvos valstybės kova su karinėmis vokiečių kolonijomis buvo ypatingas karas. Ligi šiol pasaulio istorijoje jis laikomas dviejų religijų – krikščionybės ir pagonybės – susidūrimu, brėžiama paralelė tarp Palestinos ir Baltijos Kryžiaus karų. Nevalima ir nereikia neigti šios istorinės analogijos, bet vis dėlto tai tik išorė. Lietuvių pagonybė dar nebuvo pasiekusi religijos lygio, taigi ne ideologija laikytina pagrindiniu konflikto akstiniu. Eiliniai lietuviai atmetė krikščionybę kaip jų priešų tikėjimą, o ne kaip dogmą, kurios esmės jie dar nesuvokė. Tuo tarpu Lietuvos monarchai mąstė taip pat kaip prieš tris šimtmečius mąstė ką tik atsiradusių Čekijos ir Lenkijos valstybių valdovai, siekę priimti krikštą. Bet sąlygos buvo jau ne tos: taikus dialogas su krikščionybės nešėjais pasidarė neįmanomas. Mindaugo krikštas (1251 m.) ir karūnacija (1253 m.) buvo tik istorijos epizodas, įvykęs dėl to, kad abiejų pusių neeiliniai politikai suprato kompromisų naudą bei galimybes ir dėl abiejų stovyklų visuomenių priešiškoumo šiems kompromisams.

Jauna Lietuvos civilizacija pateko į užburtą istorijos ratą: jos egzistencijai būtinai reikėjo įsilieti į Europos civilizaciją, o istorinės aplinkybės neleido to padaryti. Tačiau istorinės aplinkybės neatėmė Lietuvai tam tikro istorinio vaidmens galimybių, tik nukreipė viską kita linkme. Lietuvos valstybė ėmė prijunginėti susiskaldžiusias ir totorių valdžios prislėgtas rusų žemes. XIV a. Didžioji Lietuvos Kunigaikštija apėmė didžiulę teritoriją (šių dienų Baltarusiją ir didesnę Ukrainos dalį). Lietuvos valdovų sūnūs ir broliai, ėję valdyti prijungtų rusų žemių, priimdavo stačiatikių tikėjimą ir laikėsi rusų papročių. Lietuvos valstybė tapo federacija, kurios gyventojų didesnę dalį sudarė nelietuviai. Šie nelietuviai nebuvo Lietuvai priešiški, jų bizantinė kultūra pradėjo veikti lietuvių elitą. Tačiau Lietuvos valstybės sandara išsaugojo šito elito dominavimą (rusų žemės nebuvo sujungtos tarp savęs, o kiekviena jų atskirai buvo susieta su Lietuvos centru). Todėl didieji kunigaikščiai išliko pagonys ir nesurusėjo.

Susiklostę santykiai apibrėžė potencialaus Lietuvos istorinio vaidmens pobūdį. Pietų ir vakarų rusų žemės jau nebesusijungė su Šiaurės Rytų Rusija. Lietuvos valdžia tapo politine prieglauda ateityje susidaryti baltarusių ir ukrainiečių tautoms. Galinga Lietuvos valstybė sustabdė vokiečių politinę ekspansiją į Rytus. Europiečių kolonijos turėjo pasitenkinti nedidele Prūsijos, Latvijos ir Estijos teritorija. Nuo Baltijos iki Juodosios jūros susiklostė savotiška struktūra, jungusi jauną lietuvių ir bizantinę vakarų rusų civilizaciją. Remdamasi šia struktūra, Lietuvos valdovai suvokė savo valstybės geopolitinės padėties esmę, potencialų tarpininko tarp Europos lotyniškųjų Vakarų ir bizantiškųjų Rytų vaidmenį. Jie suprato ne tik tai: šis tarpininkavimas galėjo būti efektyvus tik tuo atveju, jei pati lietuvių tauta įeitų į Europos tautų

tarpą. Todėl visos Lietuvos monarchų politikos svarbiausiu tikslu tapo katalikiškojo krikšto siekimas (tai, ką buvo padaręs Mindaugas, bet ko nepavyko jam įtvirtinti). Tuo pačiu ir didžiųjų Lietuvos kunigaikščių pagonybė pirmiausiai išreiškė jų pasirengimą tapti katalikais, jų požiūrį į stačiatikybę tik kaip į politinę realiją, o ne politinės pozicijos pagriną bei išraišką.

Savo politinio ir kultūrinio vaidmens suvokimas suformavo pagoniškųjų Lietuvos valdovų politinę koncepciją: jie siekė partnerystės su katalikiškąja Europa, laikydami šią partnerystę tiek šalies gerovės pakėlimo priemone (Gedimino, valdžiusio 1316 – 1341 m., vokiečių kolonizacijos programa kviečiant apsigyventi Lietuvoje vokiečių riterius, miestiečius ir valstiečius), tiek ir keliu į katalikiškąjį krikštą. Dažnai yra kalbama apie Lietuvos valdovų tikiybinių tolerancijų. Šį terminą galima vartoti tik retorine prasme, ir šia prasme jis negincijamas (tiksliai tariant, tolerancijos idėją iškėlė tik XVIII a. švietėjų mintis): didieji Lietuvos kunigaikščiai koncesijas katalikų misionieriams derino su savo valdinių stačiatikybe ir pagoniškuoju tikėjimu. Gediminas savo laiškuose išreiškė ir paskelbė teisingo gynybinio karo ir Vokiečių ordino agresijos dėl valdžios bei turto, o ne dėl tikėjimo idėją. Tokie žmonės kaip popiežius Jonas XXII suvokė partnerystės su Lietuva perspektyvumą, siekė ją realizuoti, bet viską suardė Vokiečių ordino obstrukcija.

Kryžiuočių intrigos atrado realią atramą – cilinių lietuvių opoziciją krikščionybei. Jauna Lietuvos civilizacija dar nepajėgė suderinti valdovų europinio lygio požiūrio su pusiaugentine tautos mąstysena. Lietuva dar nebuvo Europa, tik jos monarcho dvaras tapo europine oaze. Šis atotrūkis darėsi lemtingas visai Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos egzistencijai: Europa ėjo į priekį, grėsmingas atstumas tarp jos ir jaunos lietuvių civilizacijos didėjo. Objektiviai tai lėmė Lietuvos atsilikimas, o konkrečiai šią koliziją išreiškė nesutaikoma Vokiečių ordino agresija. Tokiomis sąlygomis nusibrėžęs tarpininko potencialus vaidmuo pasaulio istorijos procese išryškėjo tik kaip nerealizuota galimybė, o pati Lietuva liko šio proceso šalikelėje.

Lietuvai nepavyko įeiti į Europą visos Europos politinės sistemos mastu, sandėrio su Europos universaliomis institucijomis keliu. Tačiau valstybinės Lietuvos struktūros egzistavimas, jos galimybių perspektyva ilgainiui atvėrė kelią lokalinei šitokio sandėrio formai: 1385 m. sudaryta personalinė unija su Lenkija leido priimti katalikiškąjį krikštą 1387 m. ir netrukus nutraukė Kryžiaus karus prieš Lietuvą. Lenkija tapo tuo kanalu, kuriuo Lietuva pagaliau pasiekė Europą.

Lietuvos pritaipimo prie Europos lokalinis pobūdis to meto sąlygomis buvo galbūt vienintelė galimybė. Svarbiausias istorinis uždavinys buvo išspręstas, tačiau tai neišvengiamai iškėlė lietuvių tautai naujų problemų. Uniją sudarė lenkų visuomenė, kurios valdantieji sluoksniai buvo p siekę europinį lygį, sukūrę tautinę lotyniškosios kultūros atmainą, ir lietuvių visuomenė, kuri save dar suvokė kaip savo valdovo val-

dinius, o ne kaip tautą ar valstybę, kuri nepažinojo lotyniškosios kultūros. Todėl Lietuva "europėja" sunkiai. Valstybinė struktūra sudarė sąlygas pašalinti lenkų iš pradžių primestą teisinę unijos sudarymo nelygybę. Kur kas skaudesni buvo europinės lenkų ir ikieuropinės lietuvių kultūros susidūrimo rezultatai. Jei Lietuva norėjo gyvuoti kaip Europos valstybė, o lietuviai kaip europiečiai (tik tokiomis sąlygomis buvo galima išsilaikyti Europoje), reikėjo skubiai perimti bent praktišką Europos kultūros vertybių minimumą. Istorija iki šiol neįvertino, kad per pusantro šimtmečio (XIV a. pab. – XVI a. pr.) Lietuva padarė šį milžinišką šuolį. Tai fenomenas, kuriuo negali pasigirti jokia kita Europos tauta, ir jis buvo galimas tik todėl, kad lietuvių civilizacija susikūrė taip pat alodo pagrindu. Tačiau istorija nieko neduoda veltui: už šį fenomeną Lietuva sumokėjo savo visuomenės elito sulenkėjimu. Kitaip ir negalėjo būti. Europos tautos savo kalbomis mokėsi rašyti šimtmečiais, šimtmečiais jos pamažu perėmė ir vis didėjančią raštyjos apimtį. Lietuvai šių šimtmečių istorija nedavė – jai tai atlikti reikėjo per kelis ar keliolika dešimtmečių. Tokiomis aplinkybėmis lengiau buvo išmokyti kalbėti ir rašyti gudiškai (vėliau lenkiškai) negu sukurti bendrinę literatūrinę kalbą ir jos europinio lygio terminiją.

Lietuvių kalba buvo išstumta iš visuomeninio gyvenimo. Klystume laikydami lenkų kalbos įsigalėjimą lietuviško etnos nykimu. Lenkų kalba iš esmės nepažeidė leituviškosios bajorijos tautinės savimonės, tuo pačiu ir Lietuvos valstybingumo (pgl. anglų kalbos vartojimą Airijoje). XVI a. lietuvių bajorija suvokė save kaip lietuvių tautą. Prasi-dėjo europinio lygio kultūrinių vertybių kūrimo procesas: lietuviai pagaliau tapo europiečiais, Lietuva pritapo prie Europos. Lietuvai visa tai buvo labai daug. Europai beveik nieko nereikšė: šiek tiek tepadidėjo jos periferija. Lietuva ir dabar nelėmė pasaulio istorijos, tačiau ji užsitikrino būtiną galimybę eiti tuo keliu, kuris ateityje galėjo šią istoriją nulemti. Deja, jungtinės Lenkijos -Lietuvos valstybės politinės nesėkmės XVIII a. padarė ją visišku pasaulio istorijos proceso autsaide-riu. 1795 m. šią valstybę išsidalino kairėnai, Lietuvą užgrobė Rusijos imperija. XIX a. yra bene liūdniausias Lietuvos istorijoje. Praradusi valstybingumą, lenkiškai kalbanti lietuvių bajorija prarado ir tautinę savimonę, pasijuto lenkais. Deformuota lietuvių tauta iš istorijos subjekto virto istorijos objektu, prarado net ir savo išsikovotą vietą pasaulio šalikelėje. Rusijos imperija ir dėl nepriklausomybės kovojanti Lenkija mato Lietuvoje vien savo įtakų sferą. Tokią iliuziją teikė dėl Rusijos valdžios įsigalėjimo užsitęsusi baudžiava, bet XIX a. antroje pusėje išryškėjo tikroji istorijos proceso kryptis.

Lietuviai, net ir deformuoti kaip tauta, net pasiekę tik periferinį lygį, vis dėlto buvo europiečiai. Baudžiavos suirimas atvėrė kelią lietuvių valstiečių – individualių ūkininkų – veiklai. XIX a. pabaigoje lietuvių tautinis judėjimas jau turėjo visus pavergtųjų Europos tautų iš-

sivadavimo kovos bruožus. Rusijos imperijos sukrėtimas 1917–1920 m. leido atsikurti Lietuvos valstybei.

Lietuvos Respublika, gyvavusi 1918 – 1940 m., buvo visiškai naujas Lietuvos istorijos etapas. Ji susidarė beveik nedalyvaujant sulenkėjusiai bajorijai ir buvo grynai tautinė. Po sunkios kovos dėl tautinės egzistencijos ir nepriklausomybės įvykdyta žemės reforma, sustiprinusi Lietuvos ūkininkų ekonominį potencialą, lėmė kryptingą pastangų koncentraciją, kuri padėjo efektyviai panaudoti valstybingumo sukurtas galimybes. Per šiuos du dešimtmečius įvyko antrasis fenomenalus šuolis Lietuvos istorijoje. Lietuva ir dabar dar nelėmė pasaulio istorijos, bet savo vietą jos šalikelėje išikovojo taip tvirtai, kaip niekad iki tol.

Ši ypatybė buvo lemiamas veiksnys Rusijos (Sovietų) imperijai vėl užgrobus Lietuvą 1940 m. Imperija galėjo fiziškai naikinti lietuvių tautą, galėjo sunaikinti jos ūkį, bet negalėjo pakeisti individualaus gyvenimo, šeimos ūkio ir mąstysenos, negalėjo išrauti tautinės savimonės ir pasislykštėjimo diktatūra. Neeuropinė imperijos struktūra nepajėgė integruoti europinės struktūros.

XX a. antrosios pusės techninė revoliucija išsivysčiusiose šalyse pirmą kartą žmonijos istorijoje sukūrė vartojimo reikmenų gausą. Tokiomis aplinkybėmis totalitarinės valstybės nebepajėgė konkuruoti jų pačių sukeltose ginklavimosi varžybose. XX a. pabaigoje žlugo jų pasaulinės hegemonijos siekiai, prasidėjo visos jų valdymo sistemos irimas. Tokiomis aplinkybėmis taip pat pirmą kartą žmonijos istorijoje demokratijos ir prievartos nenaudojimo principai ėmė įgauti realų pagrindą valstybių vidaus ir išorės santykiuose. Šiomis naujomis istorinėmis sąlygomis konfliktas tarp pradėjusios irti neeuropinės Sovietų imperijos ir europinių Baltijos tautų įgavo naują reikšmę. Lietuva, kaip Baltijos šalių lyderė, tapo europėjimo proceso Sovietų imperijoje katalizatoriumi. Lyderės vietą jai laidavo labiausiai pasireiškusi rezistencija, o tai nulėmė leituvų tautos nueitas istorinis kelias.

Nesmurtinis, vien politinis ir teisinis, besiremiantis demokratiškai reiškiamą žmonių valia nepriklausomybės įtvirtinimas yra istorinis Lietuvos atradimas. Tai idėja, tai jos realizavimo būdai, išmokti, išpildyti, išskentėti daugelio kartų, pakėlusią atkaklią kovą dėl savo vietos istorijoje. Į teroro ir smurto aktus lietuvių tauta jos išrinktų vadovų ir daugelio žmonių asmenyje atsako formule: geriau mirtis vardan laisvės negu vergovė. Tuo ji pastatė Sovietų imperiją, negalinčią šiandien apseiti be Europos (plačiąja, istorine prasme įskaitant ir Šiaurės Ameriką) išmaldos, prieš neįveikiamą dilemą: arba smurtas ir pagalbos (nors ir laikinai) praradimas, arba paisymai demokratiškai besitvarkančios užgrobtos šalies išsivadavimo siekių. Šaudomas ir nešaudantis Lietuvos policininkas pasirodė stipresnis už didžiulės armijos žudikus ir chuliganus, nei jų vadovybė žinojo, kad vietoje jo stos nauji kentėti ir mirti už tėvynę pasiryžę žmonės. Lietuva iki smulkmenų išnaudojo naujojo

pasaulio opinijos poveikį, suderindama jį su tikrai didžiule ir atskiram žmogui tiesiog beviltiška rizika. Visa tai privertė imperiją atsitraukti, ir tai buvo visiškai nauja pasaulio istorijoje. Pasaulio demokratija laimėjo didelę pergalę. Pasaulio jėgų balansą pakeitusi Rusijos Rugsėjio revoliucija rėmėsi Baltijos šalių, ir pirmiausia Lietuvos, patirtimi. Šitaip Lietuva pirmą kartą atsidūrė pasaulio istorijos ašyje, tapo jos lėmėja.

Nesmurtinis pasipriešinimas nėra lietuvių išradimas. Kąkada jį sėkmingai pritaikė Gandžio vadovaujama Indija, tik yra vienas esminis skirtumas: Indija buvo didelė, o Anglija santykiškai maža. Lietuva kovojo kaip tik priešingomis aplinkybėmis. Ir ne tik tai: anglai šaudė, bet tai buvo lokaliniai atsitiktinumai. Sovietų šūviai, nors ir nusinešė mažiau aukų, buvo sistema. Indų lyderiai ir nedemonstruojantys indų rezistentai nerizikavo gyvybe. Visu tuo rizikavo Lietuvos vadovai ir pasakantys savo valią daugybė Lietuvos žmonių. Daug pavyzdžių istorijoje galima pateikti Dovydo ir Galijoto kovai. Lietuvos pergalė yra vienas būdingiausių tokių pavyzdžių.

Redakcijos kolegijos pastaba: Šio straipsnio vertimas į anglų kalbą paskelbtas žurnale Lithuania / Lietuva. 1991. Nr. 1. P. 14 – 16.

Senovės ir vidurinių amžių
istorijos katedra

Įteikta 1993 m. kovo mėn.